

5575

ΠΕΡΙ
ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ
ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΜΕΧΡΙΣ ΗΜΩΝ

ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗ Μ. ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ 30 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1912

ΥΠΟ ΤΟΥ

ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΝ ΑΥΤΗΙ

(Ανατύπωσις ἐκ τῆς ΕΚΘΕΣΕΩΣ τῆς Σχολῆς).

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

ΤΥΠΟΙΣ ΑΔΕΛΦΩΝ ΓΕΡΑΡΔΩΝ

—
1913

ΠΕΡΙ ΕΞΕΛΙΞΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ
ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙΣ ΗΜΩΝ

ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

ΑΠΑΓΓΕΛΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗ Μ. ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ ΣΧΟΛῆ Τῆ 30 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1912

ΥΠΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΝ ΑΥΤῆ

*Παναγιώτατε Δέσποτα,
Σεβασμιώτατοι Ἱεράρχαι,
Μεγάτιμοι τῆς Σχολῆς Ἐφοροί,
καὶ ἡ λοιπὴ φιλόμουσος δμήγυρις,*

Α'

*Ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ τῶν Μουσῶν ἐνδικοιτήματι, τῇ προσβυ-
γενεῖ καὶ περιτύστῳ Μ. τοῦ Γ. Σχολῆ, καὶ ἐγὼ γαλουχηθεὶς
καὶ πνευματικῶς ἐκτραφεὶς, τῇ εὐμενεῖ δὲ καὶ κοινῇ ψήφῳ
τῶν σεβαστῶν καὶ φιλιότατων μοι συναδέλφων ἀξιωθεὶς, ἵνα
ἀποτελῶ μέλος τοῦ γεραροῦ καθηγητικοῦ Αὐτῆς ομίλου, εὐ-
γνωμόνως καὶ μετὰ χαρᾶς, ὅση μοι δύναμις, ἀποδίδω Αὐτῇ τὰ
τροφεῖα.*

*Καλούμενος δ' ὅπως, τῷ ἀρχαίῳ τῆς Σχολῆς ἔθει καὶ
τῷ τεθεσπισμένῳ αὐτῆς νόμῳ συμμορφούμενος, ἐξάρω καὶ
κοσμήσω τὴν ἐπιτελουμένην σήμερον δημοτελῆ τῶν γραμμά-
των ἑορτὴν καὶ πανήγυριν δι' εἰδικοῦ λόγου, μετὰ συγκινή-
σεως καὶ δεδικοιολογημένης δειλίας ἀνέρχομαι τὸ τιμημένον
τοῦτο βῆμα, ὅπερ πάλαι τε καὶ νῦν τοσοῦτοι σοφοὶ τοῦ Γένους*

διδάσκαλοι καὶ στωϊκοὶ ἀγορευτοὶ ἐκλείσαν καὶ ἐλάμπρυναν, καθ' ὅσον τὴν τε σοβαρότητα τοῦ οὐκ οἰκεία προαιρέσει ἀναλαμβανομένου, ἀλλ' ἐπιβεβλημένου μοι καθήκοντος σύννοια, καὶ τὴν ἐμὴν πρὸς τοῦτο ἀσθένειαν καὶ ἀδυναμίαν κάλλιστα συναισθάνομαι. Διὸ εἶπερ τις καὶ ἄλλος ἐν τοιαύτῃ περιστάσει δέομαι ὀμιγύρεως οὐ μόνον ἐπιεικοῦς, ἀλλὰ καὶ δι' ὑπομονῆς ὀπλισμένης ἐν τῇ ἀκροάσει πραγματείας, ὑπόθεσιν ἐχούσης οὐκ ἰσχυρῆς τι καὶ τερπνόν, τὴν καρδίαν εὐφραῖνον, τὸ πνεῦμα συναρπάζον καὶ κατακηλοῦν τὰς ἀκοάς, ἀλλὰ πάντη ξηρὸν καὶ τὴν ἀνίαν ἴσως προξενοῦν.

Καὶ δὴ ἐπὶ τῇ προσδοκίᾳ τοιαύτης πρὸς με εὐμενείας καὶ καλοκαγάθου συγκαταβάσεως τοῦ ἐντίμου καὶ φιλομούσου ἀκροατηρίου μου, ταῖς εὐχαῖς δὲ τῆς Υ. Θ. Π. στηριζόμενος, ἄρχομαι τοῦ λόγου, ὅστις ἔσται σύντομος ἐξιστόρησις τῆς διὰ τῶν αἰώνων ἐξελίξεως τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς μετὰ βραχείας προεισαγωγῆς περὶ τῆς γενέσεως τῆς πρωτόγονου γραφῆς.

Τὸ ἐννοεῖν καὶ λέγειν εἰσι βεβαίως οἱ πρῶτοι καὶ κυριώτατοι παράγοντες πάσης ψυχικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀναπτύξεως καὶ μορφώσεως. Αἱ ἔναρθροι φωναί, ὁ προφορικὸς λόγος, δι' ὧν ὁ ἐνδιάθετος τῆς ψυχῆς λόγος ἐξωτερικεύεται, χρησιμεύουσιν οὐ μόνον πρὸς ἰσχυροποίησιν καὶ στερέωσιν τῶν ἐν τῷ συνειδότη αἰσθήσεων, παραστάσεων καὶ ἐννοιῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκδήλωσιν πρὸς τοὺς ἄλλους τῶν ἡμετέρων συναισθημάτων καὶ διανοημάτων.

Αἱ λέξεις ὁμως, δι' ὧν ὕλικῶς καὶ αἰσθητικῶς ἐκδηλοῦνται τὰ ἐν τῇ ψυχῇ ἐνδιάθετα ἄλλα αἰσθήματα, οὐδόλως εἰσι σταθεραὶ καὶ μόνιμοι αἵται, ὡς ἔπεα πτερόεντα, ἅμα τῇ ἐκφωνήσει αὐτῶν ἐξαφανιζόμεναι, ἀποβάλλουσι πᾶσαν ὑπόστασιν· ἀμελούμεναι δὲ καὶ μὴ ἐπαναλαμβανόμεναι, οὐ μόνον αἵται

περιπίπτουσιν εἰς τὴν λήθην, ἀλλὰ καὶ αἱ δι' αὐτῶν σημαίνονται καὶ ἐξεικονίζονται παραστάσεις ταχέως ἐξαλείφονται ἐκ τῆς συνειδήσεως. Οὕτω ματαίως ἠθέλομεν ἀντλεῖ ἐκάστοτε δαὶ τῶν αἰσθήσεων παραστάσεις ἐν τῇ ψυχῇ, ὁ δὲ ἄνθρωπος οὐδεμιᾶς σταθερᾶς ἀναπτύξεως καὶ μορφώσεως ἠθέληεν εἶσθαι ἐπιδεικτικός, ἐὰν αἱ παραστάσεις, αἱ τὴν ἔσω ζωὴν ἀποτελοῦσαι, δὲν ἦσαν μόνιμοι καὶ δὲν ἐπανήρχοντο διὰ τῆς ἐπαναλήψεως εἰς τὴν σαφῆ αὐτοῦ συνείδησιν.

Τὴν ἀνάγκην λοιπὸν ταύτην τῆς διαρκοῦς διατηρήσεως τῶν ἐν τῇ ψυχῇ προσγενομένων παραστάσεων ὡς καὶ τῆς διηνεκοῦς προσλήψεως νέων κατανοήσας ὁ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ζῶν ἄνθρωπος, ἐπενόησε τὴν διὰ σημείων κατὰ συνθήκην παράστασιν τῶν ἐκφωνουμένων φθόγγων. Χαράσσω δὲ τὰ σημεία ταῦτα καὶ ἀπαρτίζων λέξεις καὶ τὸν συνεχῆ γραπτὸν λόγον, ἠδυνήθη νὰ διατηρῇ διαρκεῖς καὶ ἀνεξαλείπτους εἰς τὰ ἔξω εἰκόνας τῶν ἔσω, ἐν τῇ ψυχῇ, παραστάσεων καὶ ἐννοιῶν. Ταύτας δὲ ἔγραψεν καὶ περιλαβὼν ἐν τοῖς βιβλίοις, ὡς ἐν ἀσφαλεῖ ταμείῳ, κατώρθωσεν οὐ μόνον νὰ διατηρῇ διαρκῆ καὶ ἀέναον τῆς ψυχῆς τροφήν, ἀλλὰ καὶ μετ' ἄλλων προσώπων τοπικῶς καὶ χρονικῶς ἀφραστῶτων πνευματικῶς νὰ ἐπικοινωνήσῃ. Οὕτω ἡ σοφία ὅλων τῶν αἰώνων καὶ πάντων τῶν ἐθνῶν ἐναποτιθεμένη ἐν τοῖς διαφόροις βιβλίοις, ὑπάρχει πρόχειρος καὶ χρήσιμος παντὶ ἀνθρώπῳ.

Ἡ γραφὴ λοιπὸν, ἐνῷ στερεοποιούσα πλουτίζει τὰ αἰσθήματα τοῦ γράφοντος, ἅμα χρησιμεύει καὶ ὡς μέσον θαυμασίον ἀπονωτέρας καὶ ταχύτερας πνευματικῆς προαγωγῆς καὶ ἀναπτύξεως καὶ τῶν ἄλλων, οἵτινες διὰ τῆς ἀναγνώσεως μετέχουσι τῶν διανοημάτων αὐτοῦ. Εἰς τὴν γραφὴν ἄρα, ὡς τὸ θεῖον τοῦ Προμηθέως πῦρ, ὀφείλεται ἀναμφηρίστως ἡ τῆς ἀνθρωπότητος προκοπή, ἀκμὴ καὶ πρόοδος· ἄνευ δὲ ταύτης ὁ

ἄνθρωπος ἤθελεν εἶσθαι ἀνεπίδεκτος πάσης ἀναπτύξεως καὶ μορφώσεως.

Κατ' ἀρχὰς ἡ τῶν ἐνάρθρων φωνῶν ἔγγραφος ἐξεκλήνις δὲν ἔφερε τῶν τεχνητῶν καὶ κατὰ συνθήκην τῶν τῆς σημερινῆς γραφῆς. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἠκολούθησε τὸν ἀπλοῦν καὶ φυσικώτατον ἀναλυτικοσυνθετικὸν τρόπον τοῦ σχηματισμοῦ τῶν λέξεων· δὲν ἠδυνήθη δηλ. ἀναλύων τὰς ἐκφωνουμένας λέξεις εἰς συλλαβὰς καὶ ταύτας εἰς τοὺς στοιχειώδεις φθόγγους, νὰ ἐπινοήσῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸς παράστασιν αὐτῶν σημεῖα, ἅτινα εἶτα παρατάσσων καὶ συνεκφωνῶν, νὰ ἀπαρτίξῃ συλλαβὰς καὶ λέξεις.

Τὰ πρωτόγονα εἶδη τῆς γραφῆς ἠκολούθησαν τὴν ἐναντίαν ὁδόν. Κατ' ἀρχὰς ταῦτα ἀπετελοῦντο ἐξ ἰδεογραμμάτων, εἰκόνων δηλονότι πραγματικῶν ἢ συμβολικῶν ἐκφραξουσῶν αἰσθητὰ ἀντικείμενα ἢ ἀφηρημένας ἰδέας. Ἐκ τῶν ἰδεογραμμάτων προῆλθον σὺν τῷ χρόνῳ τὰ φωνογράμματα, γραπτὰ τουτέστι σύμβολα φθόγγων, χρησιμεύοντα τὸ πρῶτον εἰς παράστασιν ὀλοκλήρων λέξεων, εἶτα δὲ καὶ συλλαβῶν, καὶ τέλος ἐκ τῶν φωνογραμμάτων προέκλυψαν τὰ ἀλφαβητικὰ σημεῖα, δι' ὧν παριστῶνται αἱ στοιχειώδεις καὶ ἀπλοῦσσι εἰκόνες τῶν φθόγγων, εἰς οὓς αἱ λέξεις καὶ αἱ συλλαβαὶ δύνανται ν' ἀναλυθῶσι. Τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο ἀλφαβητικὸν στάδιον, δι' οὗ ἡμεῖς σήμερον τοσοῦτον ἀπλῶς καὶ εὐχερῶς, κατορθοῦμεν, ἵνα ἐκφράζωμεν γραπτῶς τὰς ἡμετέρας σκέψεις, ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς γραφῆς ὑπῆρξε τὸ πάντων δυσχερέσσιον. Ἡ σφηνοειδὴς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ ἡ μέχρι σήμερον διασωζομένη σινική γραφή δὲν ἠδυνήθησαν νὰ προχωρήσωσι πέρα τοῦ συλλαβικοῦ σταδίου. Τὰ δὲ ἰδεογράμματα τῶν Αἰγυπτίων, τὰ ἱερογλυφικὰ καλούμενα, διέτρεξαν μὲν πάντα τὰ στάδια, δὲν κατέστη ὁμως δυνατὴ ἡ αὐτοτελὴς χρῆσις τῶν ἀλφαβητικῶν σημείων· διὸ καὶ μετὰ τὴν ἐφεύρεσιν

αὐτῶν ἐχρησιμοποιοῦντο παραλλήλως, τὰ μὲν ἰδεογράμματα πρὸς ἐξήγησιν τῶν φωνογραμμάτων, ταῦτα δὲ πάλιν πρὸς ἐρμηνείαν τῶν ἀλφαβητικῶν σημείων.

Οἱ Σημίται διὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν κατακτήσεως τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὴν 3ην π. Χ. χιλιετηρίδα, ἐλθόντες εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν Αἰγυπτίων, πρῶτοι παρέλαβόν τινα ἐκ τῶν πολλῶν ἰδεογραμμάτων, φωνογραμμάτων καὶ τῶν ἀλφαβητικῶν σημείων καὶ κατ' ἐκλογὴν κατήρτισαν τὸν ἀλφάβητον αὐτῶν, συνιστάμενον ἐξ 22 γραμμάτων. Γνωστὸν δὲ ἐκ τῆς μαρτυρίας τῶν ἀρχ. Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων, ὅτι οἱ Φοίνικες τὸν τοιοῦτον αὐτῶν ἀλφάβητον διὰ τῶν πολλαπλῶν ἀποικιῶν αὐτῶν εἰσήγαγον εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ μαρτυρία αὕτη, ἡ ἀσαφὴς ἄλλοτε θεωρουμένη, διὰ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν καὶ πρὸ πάντων τοῦ Γάλλου De-Rougé ἀπεδείχθη ἀληθεστάτη. Εἶνε δὲ σήμερον ἀναμφισβήτητος, τέλεον καθωρισμένη καὶ ἀποδεδειγμένη ἡ ἐκ τῶν ἱερογλυφικῶν τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἰδία τῶν φωνογραμμάτων, τῶν παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἱερῶν κληθέντων γραμμάτων, ἄμεσος μὲν ἡ τοῦ Φοινικικοῦ ἀλφαβήτου προέλευσις, ἔμμεσος δὲ ἡ πρὸς ἐκεῖνα ἀλληλουχία καὶ σχέσις τοῦ Ἑλληνικοῦ. Καθ' ὃν δὲ χρόνον ὁ Φοινικικὸς ἀλφάβητος εἰσήχθη ἐν Ἑλλάδι, πιθανώτατα πολλῶ πρὸ τοῦ 1' π. Χ. αἰῶνος, ἠρίθμει ἤδη οἷτος ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ προελεύσεως ὑπερχιλιετῆ περίοδον ὠρίμου καὶ τελείας πλέον ἀναπτύξεως.

Ὁ Ἑλληνικὸς ἀλφάβητος κατὰ τὴν πρωτόγονον αὐτοῦ μορφὴν δὲν ἦτο ὁμοιόμορφος καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, διότι ἐν τῇ μεταφορᾷ αὐτοῦ κατὰ τὰς διαφόρους πόλεις ὑπέστη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς παραλλαγὰς τινὰς κατὰ τε τὸ σχῆμα καὶ τὴν προφορὰν ἐκείων γραμμάτων, προελθούσας καὶ ἐκ τοπικῶν ἐπιδράσεων καὶ γλωσσικῶν αἰτίων.

Καὶ ἀρχὰς οἱ Ἕλληνας ἔγραφον καθὼς οἱ Σημίται ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά, ὡς τοῦτο δηλῶν γίνεται ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων τοῦ Θ' π. Χ. αἰῶνος ἐλληνικῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν· εἶτα ἤρξαντο γράφοντες βουστροφρηδόν, ἐκ δεξιῶν δηλονότι πρὸς τὰριστερά καὶ τὰνάπαλιν, καὶ τέλος ἀπὸ τοῦ Ζ' περιπτου αἰῶνος ἀποκατεστάθη παρ' ἅπασι τοῖς Ἕλλησι ἢ ἐξ ἀριστερῶν μόνον πρὸς τὰ δεξιὰ διεύθυνσις τῆς γραφῆς.

Β'

Τὰ ἀρχαιότατα διασφζόμενα δείγματα ἑλλ. γραφῆς εἰσιν αἱ ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ τῆς Μήλου, Θήρας, Κρήτης, Κύπρου καὶ ἄλλων νήσων, ἀναγόμεναι εἰς τὸν Θ' π. Χ. αἰῶνα. Ἀλλ' αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἑλλ. γραφῆς δύνανται ν' ἀναθῶσιν εἰς ἔτι ἀπομεμακρυσμένην ἐποχὴν. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγουσιν ἡμᾶς ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ ἀρχαιόταται μαρτυρίαι τοῦ Ὀμήρου, ἀναφέροντος γραφὴν λυγρῶν σημάτων ὑπὸ τοῦ βασιλέως Προίτου, καὶ τοῦ Ἡροδότου, λόγον ποιουμένου περὶ διπτύχου δελτίου περιέχοντος κρύφια μηνύματα τοῦ Δημαράτου πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ νεώτεροι ἔρευναι καὶ ἀνακαλύψεις. Ἐκ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ ἀνακαλυφθεισῶν ἐπὶ ἀγάλματος διαφόρων ἐπιγραφῶν, χαραχθεισῶν δεξιότατα ὑπὸ Ἑλλήνων μισθοφόρων περὶ τὸν ΣΤ' π. Χ. αἰῶνα, βεβαιούμεθα ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχεν ἐν Ἑλλάδι λίαν ἀνεπτυγμένη καὶ παρ' ἅπασαις ταῖς τάξεσι διαδεδομένη ἐπιμελής γραφή. Εἰς τὰς αὐτὰς καταλήγομεν σκέψεις καὶ τὰ αὐτὰ ἐξάγομεν συμπεράσματα μελετῶντες καὶ προσεκτικῶς παρακολουθοῦντες τὴν διὰ τῶν αἰῶνων ἐξέλιξιν τῆς ἑλλ. γραφῆς. Ἦδη περὶ τὰ τέλη τῆς Δ' π. Χ. ἑκατονταετηρίδος καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς Γ' εὐρίσκομεν ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις περισφζομένοις παπύροις τελείως μεμορφωμένον ρυθμὸν λίαν κανονικῆς καὶ λεπτῆς γραφῆς, ὅπερ σημαίνει τὴν

ἀκμὴν αὐτῆς καὶ κατὰ τοὺς παρελθόντας κλασικοὺς χρόνους, ὧν δείγματα γραφῆς δευτικῶς δὲν περιεσώθησαν ἡμῖν. Ἡ σύγκρισις δὲ τῆς γραφῆς τῶν ἀρχαιοτάτων χειρογράφων πρὸς τὴν τοῦ Β' καὶ Δ' π. Χ. αἰῶνος, καὶ τούτων πάλιν πρὸς τὴν τῶν ἐπομένων μ. Χ. αἰῶνων, τοσοῦτον βραδείαν ἐξέλιξιν παρουσιάζει, ὥστε ἀσφαλῶς συμπεραίνομεν, ὅτι πολλῶ πρὸ τοῦ Η' π. Χ. αἰῶνος ὑπῆρχεν ἀρκούντως ἀνεπτυγμένος καὶ εὐρέως διαδεδομένος ρυθμὸς ἐπιμελοῦς καὶ καλῆς γραφῆς. Καὶ εἴνε ἄλλως δυνατὸν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι οἱ Ἕλληνας, λαὸς φύσει εὐφυῆς, ἐλθὼν ἐνωρίτατα εἰς ἐπαφὴν καὶ ἐπικοινωνίαν οὐ μόνον μετὰ τῶν Φοινίκων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν Αἰγυπτίων, δὲν ἠδυνήθησαν εὐθύς μετὰ τῆς παραδοχῆς καὶ χρήσεως τοῦ Φοινικικοῦ ἀλφαβήτου, ἵνα ἐφαρμόσωσι συγχρόνως καὶ τὸν μηχανισμόν τῆς ἐγγράφου παραστάσεως τῶν διανοημάτων αὐτῶν, ὡς πρὸ χιλιετηρίδων ὄλων ἔπραττον οἱ ἑαυτῶν διδάσκαλοι;

Ἐκ τῆς μελέτης τῶν διαφόρων χειρογράφων συνάγεται, ὅτι οἱ Ἕλληνας ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ κατὰ πάσας τὰς περιόδους ἐχρησιμοποιοῦν συγχρόνως δύο συστήματα γραφῆς· τὴν φιλολογικὴν, ἥτοι γραφὴν ἐπιμελετημένην, δι' ἧς ἐγράφοντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λογοτεχνικά ἔργα, καὶ τὴν καθημερινὴν ἢ κοινὴν γραφὴν, ἣν ἐν χρήσει εἶχον πᾶσαι αἱ τάξεις τῶν ἀνθρώπων διὰ τὰς ἰδιωτικὰς αὐτῶν ἀνάγκας. Οὐδὲν δὲ πρὸς μελέτην ἀμφοτέρων τούτων τῶν γραφῶν τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, μηδ' αὐτῶν τῶν ἀρίστων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς αἰῶνων ἐξαιρουμένων, ὁ πανδαμάτωρ χρόνος περιέσφρσεν ἡμῖν χειρόγραφον μνημεῖον. Ἀλλ' ἐκ τῶν πρὸ εἰκοσαετίας γενομένων ἐν Αἰγύπτῳ ὑπὸ τοῦ Flinders-Petrie ἀνακαλύψεων ἀνυπολογίστου ἀξίας παπύρων τῶν π. Χ. καὶ μ. Χ. αἰῶνων, περιεχόντων ἀποσπάσματα διαφόρων συγγραφέων, ἐξακριβοῦμεν ὅτι περὶ τὰ τέλη τῆς Δ' καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς Γ' π. Χ. ἑκατονταετηρίδος ὑπῆρχεν ἐν χρήσει τελειότατος

ρυθμός γραφῆς, ὅπερ ἀσφαλῶς ἄγει ἡμᾶς, ἵνα συμπεράνωμεν κατ' ἀναλογίαν, ὅτι ὁ ἐν τοιαύτῃ ἀκμῇ καὶ τελειότητι ὑπάρχων οὗτος ρυθμός τοῦ Α' καὶ Γ' αἰῶνος, ἐγένετο βεβαίωτατα παραδεκτός ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος, καὶ ὅτι τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ καὶ τὴν τοικυντίροπον μόρφωσιν ἔσχεν ἐν πολλῶν προγενεστέροις χρόνοις.

Ὁ ἐν τοῖς πατύροις τῆς Α' καὶ Γ' π. Χ. ἑκατ. ρυθμός ἀποτελεῖται ἐκ κεφαλαίων, ἐν οἷς αἱ τὰ συστατικὰ αὐτῶν ἀποτελοῦσαι γραμμαὶ συνάπτονται κατὰ τὰ ἄκρα καμπυλογράμμως, διὸ καὶ στρογγυλόσχημος μεγαλογράμματος, λατινιστὶ δὲ *litteræ unciales* ἐκλήθη ὁ τοιοῦτος ρυθμός. Οὐχ ἥτιον δὲν ἀποκλείεται ὅλως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ ἡ χρῆσις γραμμάτων πολλῶν ἀρχαιοτέρου τύπου, εἰς ἃ αἱ στοιχειώδεις αὐτῶν γραμμαὶ συνάπτονται ὀρθογωνιωδῶς. Ἐκ τοῦ εὐθυγράμμου δὲ καὶ τοῦ τριγωνικοῦ τούτου ρυθμοῦ, τῶν *litteræ capitales*, προέκλυψε διὰ μακροῦς ἐξελίξεως ἡ στρογγυλόσχημος γραφή. Ἐν ἀμφοτέροις τοῖς ρυθμοῖς τούτοις τὰ γράμματα τῶν συλλαβῶν καὶ λέξεων εἰσιν ἀπ' ἀλλήλων κεχωρισμένα. Κατὰ τὴν πρωτόγονον δὲ τῆς ἑλλ. γραφῆς ἐποχὴν οὐ μόνον τὰ γράμματα τῶν λέξεων ἦσαν λελυμένα καὶ ἀσύνδετα πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ συστατικὰ ἐκάστου γράμματος μέρη ἄνευ συνεχείας ἐγράφοντο.

Ἡ φιλολογικὴ ἐπὶ πατύρων γραφὴ τοῦ Β' καὶ Α' π. Χ. αἰῶνος καθίσταται ἔτι στρογγυλόσχημος, τῶν γραμμάτων ἐπὶ μᾶλλον καμπυλωθέντων καὶ τελείως τῶν γωνιωδῶν συνδέσεων ἀποτριφθεισῶν. Φέρει δ' ἐν γένει ἡ γραφὴ τῶν αἰῶνων τούτων τύπον ἐπιμελῆ, κανονικώτατον καὶ κομψότατον, ὡς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν πανομοιοτύπων, τῶν ἐξ Αἰγύπτου ἰδίᾳ προερχομένων πολυτίμων εὑρημάτων. Κατὰ τοὺς πρώτους δὲ μ. Χ. αἰῶνας ἡ μεγαλογράμματος στρογγυλόσχημος γραφὴ ἤρξατο ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐκπίπτουσα τῆς ἀρχαίας αὐτῆς

καλλονῆς. Καὶ κατὰ μὲν τὸν Α' αἰῶνα ἡ καλὴ γραφὴ ἐξακολουθεῖ ἔχουσα ὡς καὶ πρότερον εὐρείαν διάδοσιν, διατηροῦσα εἰσέτι τὴν ἀπλότητα, εὐρυθμίαν καὶ κομψότητα τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Β' καὶ ἰδίως τοῦ ἀκολούθου Γ' αἰῶνος ἡ ἐπιμελῆς καλλιέργια τῆς στρογγυλοσχήμου περιορίζεται μόνον πρὸς ἀντιγραφὴν καὶ παραγωγὴν ἐκλεκτῶν ἀντιγράφων κατὰ μίμησιν τῶν ἀρχαίων αἰῶνων· ἐν τῇ κοινῇ ὁμως καὶ ἰδιωτικῇ χρήσει ἤρξατο καταφανῶς παραμελουμένη καὶ ὀλονὲν ἀποβάλλουσα τὴν χρῆσιν αὐτῆς ὡς καθημερινῆς καὶ συνήθους γραφῆς. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν, ἐν ὅσῳ πρὸς γραφὴν ἐχρησιμοποιοῦντο ἔλαι σκληραῖ, ὡς ὁ λίθος καὶ τὸ μέταλλον, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν ὁποίων μετὰ δυσκολίας καὶ βραδύτητος ἐχαράσσοντο τὰ γράμματα, ὁ γραφικὸς ρυθμὸς ἦτο εἰς καὶ ὁ αὐτός, ὁμοίομορφος καὶ κοινός. Ἡ χρῆσις ὁμως μετέπειτα ὡς ὕλης γραφικῆς τῶν ὀστράκων, ὀπτῆς δηλονότι γῆς, τοῦ ξύλου, καὶ βραδύτερον ἄλλων προσφορωτέρων ὑλῶν, ὡς τῆς μάλης, κράματος κηροῦ καὶ πίσσης, τοῦ πατύρου δ' εἶτα καὶ τῶν διφθερῶν, συνετέλεσεν ὅπως εὐχερέστερον καὶ ταχύτερον ἐπὶ τῆς ἀπαλῆς αὐτῶν ἐπιφανείας ἐπιγράφονται τὰ γράμματα. Ἐκ τούτου ἐν τῇ καθημερινῇ χρήσει ἡ κοινὴ γραφὴ ἐγένετο μὲν προχειρότερα καὶ εὐρύτερα ἢ διάδοσις αὐτῆς, ἀλλ' ὁ ἀρχικὸς τύπος ὑπέστη βαθμηδὸν φυσικόν τινα παρασχηματισμὸν, ἐξ οὗ κατ' ὀλίγον προέκλυψεν ὁ τῆς κοινῆς γραφῆς ρυθμός. Καὶ ἐνῶν κατ' ἀρχὰς ἡ περὶ τὸ γράφειν ταχύτης περιορίζετο μόνον εἰς τὸν ἄνευ ἀνασηκώσεως τοῦ καλάμου σχηματισμὸν τῶν γραμμάτων, εἶτα τοσαύτη ἐγένετο βία καὶ ἐπειξις, ὥστε καὶ συλλαβαὶ καὶ ὀλόκληροι λέξεις ἀπεπερατοῦντο μονοκονδυλικῶς, ἐπισυρομένων τῶν γραμμάτων. Ὁρθῶς δὲ τὸν ταχυγραφικὸν καὶ συνδεδεμένον τούτον τῆς γραφῆς ρυθμὸν ὁ Σπυρ. Λάμπρος ἀνόμισεν ἐπισεσυρομένον, παραλαβάν τὸν ὄρον ἐκ τοῦ Λουκιανοῦ, ἀναφέροντος ἐν τοῖς ἐταιρικοῖς αὐτοῦ διαλόγοις τὰ ἐξῆς· «Τὰ γράμματα οὐ πάνυ σαφῆ,

ἀλλ' ἐπισεσυρμένα, δηλοῦντα ἐπειξίν τινα τοῦ γεγραφότος».

Ἐκ τῆς μελέτης τῶν ὑπὸ τοῦ Οὔριου γενομένων πανομοιότητων ἐκδόσεων τῶν ἐν Αἰγύπτῳ ἀνακαλυφθέντων παπύρων γινώσκουμεν, ὅτι ἡ κοινὴ ἢ ἐπισεσυρμένη τῶν π. Χ. αἰώνων, τῆς Πτολεμαϊκῆς καλουμένης περιόδου τῆς γραφῆς, δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κάλλιστον καὶ ἐκείνη δεῖγμα ὠραίας καὶ εὐαναγνώστου καθημερινῆς γραφῆς, διότι ἡ ἕξις τοῦ συνδέειν τὰ γράμματα περιορίζετο εἰσέτι εἰς τὰ ἀβιάστως καὶ φυσικῶς μόνον πρὸς ἄλληλα συναπιόμενα, οἱ δὲ συνδυασμοὶ αὐτῶν εἰσιν ἀπλοὶ καὶ ἀπέρριτοι, χρησιμοποιουμένων ἀναμιξ μετὰ τῶν ποικίλων ταχυγραφικῶν συνδυασμῶν καὶ ἀπλουσιτέρων τινῶν καὶ ἀρχαιοπρεπεστέρων χαρακτήρων.

Κατὰ τοὺς μ. Χ. αἰῶνας Α', Β' καὶ Γ', τῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου τῆς γραφῆς, ἡ χρῆσις τοῦ ἐπισεσυρμένου τύπου τῶν γραμμάτων γίνεται καθολικωτέρα. Συνέπεια δ' ἄμεσος τῶν λίαν ἐπισεσυρμένων καὶ γοργοτάτων μονοκωνδυλικῶν συνδυασμῶν τῶν γραμμάτων ὑπῆρξεν, οὐ μόνον ἡ τῆς γραφῆς ἐκ τῆς ὀρθίας τέως θέσεως αὐτῆς εἰς ἐπικλινῆ μετάπτωσις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκ τοῦ ὀλονέν αὐξοῦτος παρασχηματισμοῦ τῶν γραμμάτων μεταβολὴ πολλῶν ἐξ αὐτῶν ἀπὸ κεφαλαίων εἰς μικρά, παρεμφερῆ πρὸς τὰ τῆς νεωτέρας γραφῆς. Ἡ μορφή δ' αὐτῆ τῶν μικρῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς Γ' ἤδη π. Χ. ἑκατονταετηρίδος ἐν τισὶ γράμμασιν ἀνεπαισθήτως προβάλλει. Κατὰ δὲ τὴν Βυζαντιακὴν περίοδον δι' ὁμοίας τροποποιήσεως πάντα τὰ κεφαλαῖα μεταπίπτουσι βαθμηδὸν εἰς τὸν τῶν μικρῶν γραμμάτων τύπον, καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ μικρογραμμάτου ῥυθμοῦ κατὰ ταύτην ἐγένετο πλήρης καὶ τελεία.

Μετὰ τὸν τέλεον ἀποχωρισμὸν τῆς ἐπισεσυρμένης ἀπὸ τῆς φιλολογικῆς, καὶ διὰ τῶν ἀδιαλείπτων ὀσημέραι ὑπερ-

βασιδῶν καὶ παραλλαγῶν τοῦ τῶν γραμμάτων τύπου, πλήρη καὶ ἐμφανῆ διάκρισις τῆς γραφῆς εἰς μικρογράμματον καὶ μεγαλογράμματον, ἡ τελευταία αὕτη δὲν ἐγκατελείφθη ὅλως, ἀλλὰ παρέμεινε καλλιέργουμένη καὶ χρησιμοποιουμένη καὶ ἐφεξῆς πρὸς παραγωγὴν φιλολογικῶν βιβλίων καὶ ἐκλεκτῶν ἀντιγράφων μέχρι τοῦ Θ' μ. Χ. αἰῶνος. Καθ' ἅπασαν δὲ τὴν μακρὰν ταύτην περίοδον ὡς βάσις σταθερὰ ἐλαμβάνετο ὁ κατ' ἐξοχὴν στρογγυλόσχημος καὶ καθωρισμένος τύπος τῶν π. Χ. αἰώνων. Οὐχ ἦτιον ὁμως διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἐπισεσυρμένης ἢ ἐκπτώσεως τῆς φιλολογικῆς γραφῆς ἀπὸ τοῦ κάλλους τῶν ἀρχαίων προτύπων καθίστατο ὀσημέραι λίαν καταφανῆς καὶ αὐξοῦσα ὀλονέν.

Ἡ ἐν Περγάμῳ ὁμως κατὰ τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα ἐπὶ τῆς βασιλείας Εὐμένους τοῦ Β' θαυμασίᾳ ἐπεξεργασίᾳ τῆς διφθέρας, τῆς μετέπειτα λαβούσης τὸ λατινικὸν ὄνομα *membrana*, καὶ ἡ ἐμφάνισις αὐτῆς καὶ χρῆσις καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολὴν ὡς ἐξαιρέτου γραφικῆς ὕλης, οὐ μόνον ἀνέστειλε τὴν περαιτέρω παρικμητὴν τῆς φιλολογικῆς γραφῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς νέαν ἀκμὴν καὶ τελειότητα ταύτην ἀνήγαγεν. Ἡ ἐπὶ τὰ κρείττω δ' αὕτη τροπὴ καὶ πρόοδος τῆς στρογγυλοσχήμου μεγαλογραμμάτου ὀρθῶς ἀποδίδεται εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς τὸν εὐθρυπιον πάπυρον ἀντικαταστήσασθαι περγαμνην διφθέρας, καθ' ὅσον ἐπὶ τῆς λείας καὶ στερεᾶς αὐτῆς ἐπιφανείας ἠδύνατο οἱ βιβλιογράφοι εὐχερῶς νὰ ἐξασκήσωσι πᾶσαν τὴν καλλιγραφικὴν αὐτῶν δεξιότητα, φροντίζοντες συγχρόνως καὶ φιλοτιμούμενοι, ὅπως τὸ τῶν γραμμάτων κάλλος ἦ ἀνάλογον πρὸς τὴν πολυτελεῆ ἐπεξεργασίαν καὶ λαμπρότητα τῶν ἐφ' ὧν πολλάκις ἔγραφον περγαμνηῶν.

Τὸ ἀρχαιότατον τῶν ἐπὶ περγαμνην περιωθέντων χειρογράφων, εἶνε ὁ Βατικανικὸς κῶδιξ τῆς Ἀγ. Γραφῆς, γεγραμμένος διὰ γραφῆς μεγαλογραμμάτου τελείως στρογγύλης καὶ

ἐξαιρέτως κανονικῆς, ὑπενθυμιζούσης τὴν ἐπὶ παπύρων τοιαύτην τῶν ἀρίστων αὐτῆς π. Χ χρόνων. Σπουδαιότατα δ' οὗτος διαφωτίζει ἡμᾶς περὶ τῆς φιλολογικῆς ἐπὶ μεμβράνης γραφῆς τοῦ Δ' μ. Χ. αἰῶνος, εἰς ὃν προδραμεῖται. Κατὰ τὸν Ε' καὶ ΣΤ' αἰῶνα ἡ ἐπὶ περγαμηνῆς μεγαλογράμματος γραφή ἐξικνεῖται εἰς τὸ κορύφωμα τῆς εὐτεχνίας καὶ λαμβάνει τὴν ἐξαισίαν καὶ λαμπροτάτην αὐτῆς μορφήν. Ἀντιπροσωπεύεται δ' αὕτη ἐπὶ εὐαριθμῶν τινῶν περισφριζομένων χειρογράφων, ἐξ ὧν ὁ Σιναϊτικὸς καὶ Ἀλεξανδριανὸς, κώδικες τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὡς καὶ ὁ νεωστὶ ἐν Σαρμουσακλῆ τῆς Μ. Ἀσίας ἀνακαλυφθεὶς, νῦν δὲ ἐν τῇ ἐν Πετρούπολει Αὐτοκρατορικῇ βιβλιοθήκῃ φυλαττόμενος περιλαμπρὸς καὶ ἀπαράμιλλος τὴν γραφὴν πορφυροῦς κώδιξ Εὐαγγελίων, θαυμάζονται διὰ τὴν ὄλως ὁρθίαν τῶν γραμμάτων θέσιν, τὴν ἐξαίρετον κανονικότητα, σταθερότητα τοῦ χαρακτῆρος, τὸ ραδιῶδες τῶν γραμμῶν καὶ τὸ ὁμοιόμορφον τοῦ ρυθμοῦ. Παραβαλλομένη δὲ ἡ γραφή τῶν χειρογράφων τούτων πρὸς τὴν ἐπὶ παπύρων τῆς καλῆς περιόδου τῆς μεγαλογραμμάτου, οὐ μόνον ἀνθαμιλλᾶται πρὸς τὴν στρογγυλότητα καὶ τὴν ὄλην καλλονήν, ἀλλὰ καὶ καταδήλως ὑπερέχει ἐκείνης κατὰ τὴν χάριν καὶ τὴν κομψότητα, διὰ τῆς ἐναργοῦς ἰδίως ἀντιθέσεως λεπτῶν καὶ παχειῶν γραμμῶν, τῆς ἐναλλαγῆς ταύτης ἐπιτευχθείσης νῦν κυρίως διὰ τῆς χρήσεως ἐν τῇ γραφῇ ἀντὶ καλάμου χηνίων πτερῶν ὡς γραφίδων.

Ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος ἡ ἐπὶ μεμβράνης γραφή ἀπόλλυσι κατὰ μικρὸν τὴν γλαφυρότητα αὐτῆς, προσκίταται ποικιλίαν τύπων, καθίσταται πολυπλοκωτέρα, ἀνομοιόμορφος καὶ ἤδη κατὰ τοὺς ἐπομένους μέσους αἰῶνας ἀποβαίνει βαρεῖα, ἀδρά, ἐπικλινῆς καὶ ἄκομπος. Ἡ συστηματικὴ δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐφαρμογὴ τῶν τόνων καὶ πνευμάτων ὡς καὶ ἡ χρῆσις πλείστων συμβολικῶν μονοκονδυλικῶν σημείων ἐτηύξησε τὴν κακογραφίαν καὶ κατέστησε δυσχερεστάτην τὴν ἀνάγνωσιν. Εἶνε

δὲ γνωστὸν καὶ βέβαιον, ὅτι οἱ Ἕλληνες οὐχὶ νῦν τὸ πρῶτον, ἀλλ' ἀπὸ τῶν π. Χ. ἀκμή αἰῶνων εἶχον ἐφαρμοσθῆναι πρὸς ταχυγραφίαν τῶν λέξεων τὰς ἐπιτιμήσεις, ἀποκοπὰς δηλ. καταλήξεων, τὰ βραχυγραφίας, παραλείψεις δηλονότι γραμμάτων, καὶ ἄλλα συμβολικὰ ταχυγραφικὰ σημεῖα, ἅτινα κατὰ τοὺς μετέπειτα μέσους αἰῶνας διὰ συνδυασμῶν ποικιλωτάτων εἰς τέλειον ἀνέπτυξαν στενογραφικὸν σύστημα.

Ἡ ἀπὸ τῆς τοσαύτης δὲ γλαφυρότητος καὶ καλλονῆς ἔκπτωσις καὶ παραφθορὰ καὶ τῆς ἐπὶ περγαμηνῆς μεγαλογραμμάτου, ἀποδοτέα οὐ μόνον εἰς τὴν παράλληλον χρῆσιν τῆς ἐπισεσομένης, καὶ τοῦ ὅλον ἐν γενικευομένου καὶ εἰς πλήρη ἐξέλιξιν καθιστάμενου μικρογραμμάτου ρυθμοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ δύσχρηστον βεβαίως τῆς μεγάλης γραφῆς πρὸς εὐχερῆ καὶ ταχεῖαν παρασκευὴν χειρογράφων, ὧν μεγίστη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχε ζήτησις ἕνεκα τῆς ἐξαπλώσεως τῆς παιδείας. Διὸ καὶ ἤρξαντο οἱ ἀντιγραφεῖς βιβλίων νὰ χρησιμοποιῶσιν ἤδη καὶ ἐν τῇ φιλολογικῇ γραφῇ τὴν κοινῶς ὑφ' ὄλων τῶν τάξεων δεξιῶς νῦν γραφομένην, καὶ εὐχερῶς ἀναγινωσκομένην μικρογράμματον. Καίτοι ὁμοῦς ἡ μεγαλογράμματος τελείως εἶχεν ἀποβάλλῃ οὐ μόνον τὸν ἀρχαιοπρεπῆ ρυθμόν, ἀλλὰ καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῆς ὡς γραφῆς βιβλίων, οὐχ ἦτιον καὶ πάλιν δὲν ἐγκατελείφθη ὄλως, ἀλλὰ μεταρρυθμισθεῖσα εἰς ἔντεχρον καλλιγραφικὸν ρυθμόν καὶ νέον προσλαβοῦσα τύπον, παρέμεινε μέχρι τοῦ ΙΒ' σχεδὸν αἰῶνος, χρησιμεύουσα πρὸς ἀντιγραφὴν λειτουργικῶν βιβλίων καὶ Εὐαγγελίων. Περιβληθεῖσα δ' οὕτω ἐπίσημον ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα, ἐθεωρεῖτο, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους, ὡς ὁ κατὰ παράδοσιν ρυθμὸς πρὸς παραγωγὴν ἐκλεκτῶν καὶ λίαν τιμωμένων ἀντιγράφων. Καὶ προσέλαβε μὲν καὶ πάλιν ἡ μεγαλογράμματος γραφή καὶ ἐν τῇ νέᾳ αὐτῆς ἐξέλιξει τὸν τέως εὐπρεπῆ, ὄρθιον καὶ στρογγυλόσχημον ρυθμόν, ἀλλ' ἦτο μᾶλλον ἐπιτετεχνημένη,

καὶ ὡς τοιαύτη, ἔστερεῖτο ἐπομένως τῆς ἐκ φυσικῆς εὐχερείας προερχομένης ἐν τῇ γραφῇ γλαφυρότητος καὶ χάριτος.

Ὁ δὲ μικρογράμματος ρυθμὸς, ὅστις ἀπέρρευσεν ὡς εἶπομεν, ἐκ φυσικῆς ἐξελίξεως τῆς ἐπισευρμένης μεγάλης γραφῆς, καὶ τοῦ ὁποίου χαρακτηρᾶς τινὰς ἀκαθορίστους ἔτι καὶ συγκεχυμένους διακρίνομεν καὶ ἐν χειρογράφοις τῶν π. Χ. αἰῶνων ἀναμῖξ πρὸς τοὺς τῆς μεγαλογραμμάτου, διήλθε βραδύτατα πάντα τὰ στάδια αὐτοῦ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τῆς Βυζ. περιόδου. Ἐξελιχθεὶς δὲ εἰς αὐτοτελῆ καὶ αὐτάρκη ρυθμόν, ἀντικατέστησε κατὰ πρῶτον ἐν τῇ ἰδιωτικῇ καὶ καθημερινῇ χρήσει τὴν ἐξ ἧς προῆλθε μεγαλογράμμ. ἐπισευρμένην, δύσχρηστον ἀποθᾶσαν· εἶτα δὲ προσλαβὼν τὸ εὐρυθμον, ραδινόν, ἀπλοῦν, ὄρθιον καὶ στρογγυλόσχημον τῆς μεγάλης φιλολογικῆς γραφῆς τῶν περγαμηνῶν τοῦ Δ', Ε' καὶ ΣΤ' αἰῶνος, πρὸς ἣν παραλλήλως ἐξειλίσσετο καὶ ἐμορφοῦτο, κατέστη σὺν τῷ χρόνῳ οὐ μόνον κοινῆς χρήσεως ὄργανον, ἀλλὰ καὶ τελειότατον καὶ εὐχρησιότατον ἅμα μέσον διαδόσεως πνευματικῶν προϊόντων. Ἀφ' οὗ δὲ χρόνου, πιθανώτατα πρὸ τοῦ Θ' αἰῶνος, ὁ ρυθμὸς οὗτος ἀπέβη καὶ γραφῇ τῶν βιβλίων, ἤρξατο ἰδίως καὶ ἡ μετὰ περισσοτέρας ἐπιμελείας καὶ ἐπιστάσις καλλιέργια αὐτοῦ. Τὰ γράμματα κατέστησαν λίαν συμμετρικά, ἐγκρινῆ, ὄρθια καὶ στρογγύλα, τὰ δὲ πνεύματα καὶ οἱ τόνοι εὐθετοὶ καὶ κομποί. Τοιαύτας ἐν γένει ἀρετὰς συννεοῖ ὁ ἀπέριτος καὶ πλήρης καλλονῆς μικρογράμμ. ρυθμὸς τοῦ Θ' καὶ Ι' αἰῶνος. Τὰ τῆς περιόδου δὲ ταύτης ἀρχαιότατα ἐπιλεκτὰ χειρόγραφα, ὡς περιλαμβάνοντα τὸν ἐναογέστατον καὶ τελειότατον τῆς μικρᾶς γραφῆς τύπον, ἐχρησίμευσαν εἰς τοὺς μετέπειτα αἰῶνας ὡς τὰ ἄριστα τῶν καλλιγραφικῶν ὑποδειγμάτων. Κατὰ τοὺς τρεῖς δὲ ἐπομένους αἰῶνας ἡ μικρὰ γραφὴ διασφύζει εἰσέτι τὸν στρογγύλον καὶ ἐξηκριβωμένον ὠραῖον αὐτῆς ρυθμόν. Τὰ γράμματα καθ' ἕκαστα ἀνεπαισθητον ὑφίστανται

ἀλλοίωσιν, ἀλλ' ὁ ὅλος γραφικὸς χαρακτήρ, παραβαλλόμενος πρὸς τὸν τῆς προηγούμενης περιόδου, ὑπολείπεται ἐκείνου κατὰ τὴν ἐξαιρετικὴν κομψότητα, λεπτότητα καὶ χάριν.

Ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ὁ μικρογράμμ. ρυθμὸς ἀποτόμως ἐκπίπτει καὶ ἀπόλλυσι τὰς ἀρετὰς καλῆς καὶ εὐαναγνώστου γραφῆς. Τὰ γράμματα διαρκῶς παραφθειρόμενα καὶ παρασχηματιζόμενα καθίστανται ἄρρυθμα, ἀκανόνιστα καὶ δ υ σ ξ ύ μ β λ η τ α· οἱ δὲ τόνοι ταχυγραφούμενοι καὶ συνδυαζόμενοι μετὰ τῶν γραμμάτων διαστρεβλοῦσιν ἐπὶ μᾶλλον τὴν γραφὴν.

Ἄλλ' ὅπως καὶ μετὰ τὴν παρακμὴν τῆς ἐπὶ περγαμηνῆς μεγάλης γραφῆς δὲν ἔπαυσεν ὁ ἀρχαιοπρεπῆς ρυθμὸς ἐκείνης τυπικῶς χρησιμοποιούμενος ἐπὶ πολλοὺς εἰσέτι αἰῶνας, οὕτω καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐκπτώσεως τοῦ μικρογραμμάτου τύπου πάντα τὰ ἐκλεκτὰ χειρόγραφα, καὶ ἰδίως ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, Εὐαγγέλια, Ψαλτήρια κ.λ.π. ἐγράφοντο κατ' ἀπομίμησιν ἀρχαιοπρεπεστέρου μικρογραμμάτου ρυθμοῦ. Ἡ συντηρητικὴ ὁμωσ καὶ ὅλως τυπικὴ αὕτη γραφὴ, καθ' ὃ ἐπιτετεχνημένη, ἔστερεῖτο τῆς εὐροίας, τῆς ἐλευθεριότητος καὶ τῆς ὅλης ἐν γένει τῶν ἀπομιμουμένων προτύπων χάριτος.

Ὁμοίως κατὰ τὸν ΙΕ' καὶ τὸν ἀκόλουθον ΙΣΤ' αἰῶνα οἱ βιβλιογράφοι, ὡς ἀνήκοντες εἰς διαφόρους σχολὰς καὶ προσπαθοῦντες ν' ἀπομιμηθῶσι διαφόρους ἕκαστοι ρυθμοὺς ἀρχαιοτέρων περιόδων, προσδίδουσιν εἰς τὴν γραφὴν ποικιλώτατον, περιπλοκώτατον καὶ λίαν ἀνομοιόμορφον χαρακτήρα. Τὰ διακρινόμενα δὲ πῶς τῆς περιόδου ταύτης χειρόγραφα εἰσι γεγραμμένα ὑπὸ Ἑλλήνων καλλιγράφων, μεταναστευσάντων μετὰ τὴν Ἀλωσιν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἔνθα, φυγαδευθείσης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς προγονικῆς παιδείας, ἤρξατο ἔκτοτε ἡ Ἑλληνικὴ γραφὴ ὑφισταμένη τὴν τῆς Ἰταλικῆς ἐπίδρασιν.

Εἶτα κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, εἰσαχθείσης τῆς τυπογραφίας, ἔπαυσεν ὡς εἰκὸς καὶ ἡ ἀντιγραφὴ χειρογράφων.

Κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας τῆς μακροῦς τῶν σκοτεινῶν χρόνων περιόδου, ἢ καθ' ἡμᾶς γραφὴ εὐρίσκεται εἰς σχετικὴν καὶ ἀνάλογον πρὸς τὴν ὅλην τοῦ γένους πνευματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐκπαιδευτικὴν κατάστασιν.

Ἐν δὲ τῇ συγχρόνῳ ἡμετέρᾳ ἐποχῇ, δυνατὸν εἰπεῖν, εἰς οἰκτρότερον ἢ τὸ πρόσθεν ἀνωμαλίας, παρακμῆς καὶ ἀκαλαισθησίας περιῆλθεν αὕτη σημεῖον, ἐν ἀντιθέσει διατελοῦσα πρὸς τὴν ἐπελθοῦσαν ἐν τῷ μεταξὺ ἀναγέννησιν τῆς μαθήσεως καὶ τὴν ἐπιτευχθεῖσαν ἐκπαιδευτικὴν ἡμῶν πρόοδον. Διὰ τῆς ὁσημέραι καταφανεστέρας ἐπιδράσεως καὶ ἀπομιμήσεως τοῦ φραγκικοῦ τῶν γραμμάτων τύπου, ἠλλοιώθη ὅλως ὁ χαρακτήρ τῆς καθ' ἡμᾶς γραφῆς καί, ἀποβαλὼν τὸν ἀρχικὸν ὄρθιον καὶ στρογγύλον ρυθμὸν αὐτῆς, ἀπέβη λίαν ἐπιεκλινῆς μετὰ συμπεπιεσμένων πρὸς τὰ πλάγια καὶ λίαν ἐπιμεμηκυσμένων χαρακτήρων. Διὰ τῶν αὐθαιρέτων δὲ περιστροφῶν καὶ περιττῶν ἐλιγμῶν τῶν κεραιῶν, ὡς καὶ τῶν ποικίλων συνδυασμῶν τῶν τόνων μετὰ τῶν ἐφ' ὧν ἐπιτίθενται γραμμάτων, παντάπασι παρήλλαξεν ὁ ἀρχικὸς ἀπλοῦς, ἀπέριττος καὶ εὐανάγνωστος τῆς γραφῆς χαρακτήρ, ἐπειτάθη δὲ τὰ μέγιστα ἢ τὸν νεώτερον Ἑλληνα χαρακτηρίζουσα κακογραφία. Οὕτω δὲ πρὸς τὸ ἀνώμαλον, ἄρρυθμον καὶ ἀπειρόκαλον αὐτῆς, ἢ καθ' ἡμᾶς γραφὴ καιέστη καὶ λίαν δυσανάγνωστος, περιελθοῦσα ἐπ' ἀληθείας εἰς πρωτόγονον κατάστασιν, παρεμφορῆς πρὸς ἱερογλυφικά, μαντικῆς τῷ ὄντι πρὸς ἀνάγνωσιν δεομένη δυνάμεως.

Γ'

Ἐκ τῆς μελέτης τῆς πολλαπλῆς ἐξελίξεως τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς ἐξακριβοῦται, ὅτι καὶ κατ' αὐτὰς ἀκόμη τὰς

τῆς ἐκπτώσεως αὐτῆς περιόδου, ὁ μεγαλογράμματος τῆς τε φιλολογικῆς καὶ τῆς πειρασσομένης γραφῆς, καθὼς καὶ ὁ μικρογράμματος ρυθμὸς, ἀντιπροσωπεύονται ὑπὸ χειρογράφων, διακρινομένων ἐν τὸν εὐσχημον καὶ εὐπετῆ τῆς γραφῆς αὐτῶν χαρακτήρα. Ἄλλ' αἱ ἄρισταί τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς περίοδοι δὲν εἶνε ἐκεῖναι, καθ' ἃς ἡ καλλονὴ αὐτῆς περιορίζεται εἰς ἐξαιρετικὰ καὶ σπάνιά τινα δείγματα ὑπὸ εἰδικῶν καὶ ἐξ ἐπαγγέλματος ἀντιγραφῶν καλλιγραφηθέντα. Ἡ ἐξαίρεσις αὕτη, καὶ σήμερον βεβαίως ὑφισταμένη, οὐδόλως ἐκώλυσε ἡμᾶς τοῦ νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν σύγχρονον περίοδον τῆς καθ' ἡμᾶς γραφῆς ὡς οἰκτρᾶν. Ἡ ἑλλ. γραφὴ τότε ἀκριβῶς ἠκμασε καὶ προσέλαβε τοὺς μᾶλλον φυσικοὺς, ἀπερίττους, εὐτεχνωτάτους, ἐξαιρετοὺς δὲ καλλονῆς καὶ χάριτος ρυθμούς, ὅποτε ἡ σημασία αὐτῆς ἢ τε πρακτικὴ καὶ μορφωτικὴ ἐξετιμήθη, καλλιεργηθεῖσα δὲ δεόντως, διεδόθη εὐρέως καὶ ἐχρησιμοποιήθη μετὰ καλαισθησίας παρ' ἀπάσαις ταῖς τάξεσιν.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ἐμπιστευθῇ ἑαυτὸν μόνῃ τῇ φύσει. Πᾶσαι αἱ κινήσεις αὐτοῦ δέονται ρυθμίσεως. Ἡ γραφὴ δέ, ὡς ἀνήκουσα εἰς τὰς δεξιότητας, ἵνα μορφώσῃ τὴν χεῖρα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐποπτείας, ἀπαιτεῖ κανονικὴν τῶν κινήσεων αὐτῆς ρύθμισιν, τάξιν καὶ διαρκῆ ἄσκησιν πρὸς σκόπιμον ἐνέργειαν. «Πᾶς γὰρ ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εὐρυθμίας τε καὶ εὐαρμοστίας δεῖται», λέγει ὁ Πλάτων (Πρωτ. § ΙΕ'). Προδήλως δὲ οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι, οἱ θαυμασίως καλλιεργήσαντες τὸ εὐρυθμον καὶ εὐάρμοστον τῶν κινήσεων, καὶ προωμώτατα κατανόησαντες, ὅτι πᾶν τὸ καλὸν (ὠραῖον) μεγάλην ἔχει τὴν ῥοπὴν ἐπὶ τὴν ἠθικὴν, καὶ ὅτι ἡ περὶ αὐτὸ ἐνασχόλησις μεγίστην ἔχει σπουδαιότητα πρὸς ἠθικὴν μόρφωσιν, δὲν παρεῖδον, ἀλλ' ἀπαραίτητον πάντως ἐθεώρησαν, πρὸς τῇ διδασκαλίᾳ τῶν εἰς ἀνάπτυξιν τοῦ καλαισθητικοῦ αἰσθήματος συντελούντων μαθημάτων, τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γραφικῆς, καὶ τὴν ἐν τάξει

καὶ κανονικότητι ἄσκησιν τῶν παιδῶν ἐν τῇ καλλιγραφίᾳ, ἥτις, ἐκτὸς τῆς εὐθυμίας καὶ εὐαρμοστικότητος, ἦν προϋποτίθησι, τῆς τάξεως, ἦν ἀπαιτεῖ, συμβάλλεται καὶ εἰς τὴν τοῦ σώματος πρόεπουσαν ἐν τῇ γραφῇ διάθεσιν, διαφέρει τὴν προσοχήν, ἀσκεῖ τὴν δρασὶν εἰς τὴν διάκρισιν τῶν σχημάτων, συντελεῖ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν μεγεθῶν, τέτρπει τὸν ὀφθαλμόν, ἐθίζει εἰς τὴν καθαριότητα καὶ συντελεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὴν τοῦ καλοῦ αἰσθησιν. Πρὸς πίστωσιν δὲ τῶν λεγομένων ἡμῶν καὶ κύρωσιν τῶν ἡμετέρων πορισμάτων ἐπικαίρως ἔρχεται ἡ ἀνακάλυψις, κατὰ τὰς τῷ 1909 γενομένας ὑπὸ Γερμανῶν ἐν Περγάμῳ ἀρχαιολογικὰς σκαφάς, τεμαχίου σπουδαιοτάτης ἐπιμαρμαρίνης πλακὸς ἐπιγραφῆς, ἧς τὴν δημοσίευσιν καὶ τὸ περιεχόμενον προφρόνως πρό τινων ἔτι ἡμερῶν ἀνήγγειλεν ἔμοι ὁ ἡμέτερος φίλος καὶ ἀγαπητὸς συνάδελφος κ. Βασίλειος Μυστακίδης, ᾧ τινι καὶ δημοσίᾳ χάριτας ὁμολογῶ. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης, καίπερ μὴ σώρας διατηρηθείσης, σαφῶς καθίσταται ἡμῖν γνωστόν, ὅτι κατὰ τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα μαθητὴς τις ἐν σχολικοῖς ἀγῶσιν ἐβραβεύθη ἐν τῇ καλλιγραφίᾳ (*). Ἡ ὄσφ ἀσήμαντος ἐκ πρώτης ὄψεως δυναμένη, νὰ ἐκκληφθῇ ἱστορικὴ αὕτη ἀναγραφὴ τοιούτου τινὸς γεγονότος, τοσοῦτω ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς προόδου καὶ ἀκμῆς τῆς καλῆς γραφῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ἡ σημασία καὶ ἀξία τῆς ἐν λόγῳ ἐπιγραφῆς καθίσταται πολυτιμοτάτη, καθ' ὅσον διὰ ταύτης ἐξηγεῖται καὶ οὐδόλως διατελεῖ πλέον μυστήριον, δι' ὁποίων μέσων οἱ πατέρες ἡμῶν ἐφρόντιζον νὰ καλλιερῶσι τὸ αἰσθημα τοῦ καλοῦ, τίνι δὲ τρόπῳ ἀπέκτων τὴν θαυμασίαν εἰς τὸ καλῶς γράφειν δεξιότητα.

Ἐν τοῖς σχολείοις ἡ τῶν παιδῶν ἐν τῇ καλλιγραφίᾳ

(*) Die Arbeiten zu Pergamon 1908—09 ἐν Athen. Mitteil. 1910 σ. 436.—Neue Jahrbücher für das klassische Alterthum. Gecel. . . Deutsche Literatur 1911, σελ. 721.

ἐπίδοσις ὑπεθερμαίνεται, πρὸς ἀμιλλαν δὲ οἱ μαθηταὶ παρωτρύνοντο δι' ἐπιβραβεύσεως τῶν ἀναδεικνυομένων, ἀξιουμένων τῆς μεγίστης τῶν τιμῶν διὰ τῆς ἀναγραφῆς καὶ ἀπαθανάτισεως τῶν ὀνομάτων αὐτῶν. Δικαιολογεῖται δὲ πληρέστατα ἡ τοιαύτη ἐκτίμησις καὶ ἐπιμέλεια, ἦν οἱ ἀρχαῖοι ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς καλῆς γραφῆς ἀπέδιδον, ἕνεκα τῆς μεγάλης, ὡς προείπομεν, μορφωτικῆς αὐτῆς δυνάμεως. Λαμβανομένης δὲ ὑπ' ὄψει καὶ τῆς εἰς τὸν πρακτικὸν βίον μεγίστης αὐτῆς ἀξίας καὶ χρησιμότητος, ἐπαρκῶς δύναται νὰ κατανοηθῇ ἡ σπουδαιότης, ἦν εἰς αὐτὴν παρέσχον οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι, ὡς καὶ ἡ σημασία, ἦν σήμερον ἀποδίδει αὐτῇ ἡ παιδαγωγοῦσα διδασκαλία τῶν ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει πρωτοστατούντων ἔθνῶν.

Ἄλλὰ τοιαύτης μορφωτικῆς καὶ τοσαύτης πρακτικῆς ἀξίας εὐμοιροῦσης τῆς διδασκαλίας τῆς καλλιγραφίας, ὁποίας παρ' ἡμῖν τοῖς νεωτέροις Ἑλλήσιν ἀξιοῦται αὕτη προσοχῆς ἐν τε τῇ ἀναγραφῇ ἐν τοῖς σχολικοῖς προγράμμασι, καὶ τῇ συστηματικῇ ἰδίως καὶ μεθοδικῇ αὐτῆς διδασκαλίᾳ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ὑπ' αὐτῆς ἐπιδιωκομένου σκοποῦ; Μὴ ἐκκληφθῶμεν ὑπερβολικοὶ διακηρύττοντες, ὅτι οὐ μόνον ἀναξία λόγου τυγχάνει ἡ περὶ ταύτης φροντίς, ἀλλὰ καὶ ὡς περιφρόνησις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ πρὸς τὸ μορφωτικὸν καὶ χρησιμώτατον τοῦτο μάθημα ἐπιδεικνυμένη ἀμέλεια καὶ ἀδιαφορία ἡμῶν.

Ἐξαίρεσιν δὲ καὶ ἐν τούτῳ παρήγορον, ἅμα δὲ καὶ ἐνθαρρυντικὴν διὰ τὴν μέλλουσαν βελτίωσιν τῆς καθ' ἡμᾶς γραφῆς ἀποτελεῖ τὸ σεμνὸν καὶ πρεσβυγενὲς τοῦτο φυτόριον, ἡ εὐκλεῆς καὶ μεγαλώνυμος τοῦ Γ. Σχολή, ἥτις, ὑπὸ τὴν σκέπην καὶ ποδηγεσίαν τῆς Μ. Ἐκκλησίας, τῆς ἱερᾶς κιβωτοῦ πάσης προγονικῆς σοφίας, τὴν βασιλικὴν ὁδὸν τῆς ἀληθοῦς καὶ ἔθνοπρεποῦς τοῦ Γένους ἡμῶν παιδεύσεως βαδίζουσα, οὐ παύεται, Παναγιώτατε Δέσποτα, διὰ τῶν Ἑμετέρων

πανσέπτων εὐχῶν καὶ εὐλογιῶν καὶ τῆς ἀδιαλείπτως ἐπιδα-
ψιλευομένης Ἀυτῇ παιρικῆς Ὑμῶν στήλης καὶ μερίμνης, τῷ
ἀκραιφνεῖ δὲ ζήλω τῶν ἐκάστοτε ἐφορευόντων, ὡς καὶ τῇ πο-
λυτίμῳ ἐπαρουπήσει πολυπείρου καὶ ἀόκνῃ Διευθύνσεως,
ἀεὶ βελτιουμένη, τελειοποιουμένη καὶ μεγαλυνόμενη. Ἡ Σχολὴ
λέγω αὕτη, φιλοστόργως περὶ τῆς πλήρους καὶ τελείας ἀναπτύ-
ξεως τῶν ἑαυτῆς τροφίμων προνοοῦσα, πάντα δὲ τὰ πρὸς
τοῦτο συντελοῦντα χρησιμοποιοῦσα καὶ δαψιλῶς προσφέρουσα,
οὐδόλως παρεῖδε καὶ τὴν τῆς καλλιγραφίας ὠφελιμότητα.
Θεωροῦσα δὲ ταύτην οὐ μόνον ὡς στοιχεῖον οὐσιωδέστατον μορ-
φώσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητον τοῦ βίου ἐφόδιον, ἅμα δὲ καὶ
ἄριστον παντὸς μεμορφωμένου ἀνθρώπου κόσμημα, πρὸ πολ-
λοῦ ἀνέγραψεν ἐν τῷ ἑαυτῆς προγράμματι καὶ τὴν δέουσαν
εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς ἀπέδωκε προσοχὴν καὶ ἐκτίμησιν.
Οὕτω δὲ εὐρέως θεραπεύουσα καὶ ἐπιμελῶς καλλιεργοῦσα τὴν
καλὴν γραφὴν, προβάλλεται ἑαυτὴν ὡς ὑπόδειγμα μιμήσεως
καὶ εἰς τὰς λοιπὰς τοῦ Γένους Σχολὰς. Διὰ δὲ τῶν ἐν αὐτῇ
παιδευομένων καὶ ἐκ τῶν καλλιγόνων Ἀυτῆς κόλπων ἀπολυο-
μένων, ὡς σκαπανέων δὲ τῆς πρώτης ἰδία παρ' ἡμῖν παι-
δεύσεως προοριζομένων, καθίσταται ἡ εὐεργετικὴ αὕτη Σχολὴ
σπουδαιότατον ὄργανον διαμορφώσεως καὶ διαδόσεως παρὰ
τῷ ἔθνει γραφῆς καλῆς καὶ ἑλληνοπρεπεσιέρας.

Ἐν Φαναρίῳ, τῇ 30 Ἰανουαρίου 1912.

at tu
in

ESIMUNOGLIO
MEDICINA